

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O'ZBEK XALQINING AN'ANAVIY HUNARMANDCHILIGIDA TARIXIY VORISIYLIK VA MAHALLIY AN'ANALAR

Abduqayumov Asror Raimovich

Termiz davlat universiteti, kafedra mudiri, dotsent.

e-mail: abdukayumov1980@yandex.ru ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2799-5464>

Annotatsiya.

Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida an'anaviy uy hunarmandchiligining etnomadaniy xususiyatlari tarixiy-etnologik jihatdan tahlil qilinadi. Gilamdo'zlik, kigizchilik, to'qimachilik va kashtachilikning rivojlanishi, ularning xo'jalik hayotidagi o'rni, ayollar mehnati hamda mahalliy an'analar bilan bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, hunarmandchilikning hududiy xususiyatlari va savdo munosabatlari bilan aloqadorligi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: uy hunarmandchiligi, etnomadaniyat, gilamdo'zlik, kigizchilik, to'qimachilik, kashtachilik, an'anaviy xo'jalik, ayollar mehnati.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И МЕСТНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТРАДИЦИОННОМ РЕМЕСЛЕННИЧЕСТВЕ УЗБЕКСКОГО НАРОДА

Абдукаюмов Асрор Раимович

Термезский государственный университет, заведующий кафедрой, доцент.

Аннотация.

В статье с историко-этнологической точки зрения анализируются этнокультурные особенности традиционных домашних ремёсел конца XIX — начала XX века. Освещаются развитие ковроткачества, войлоковаляния, ткачества и вышивки, их роль в хозяйственной жизни, а также взаимосвязь с женским трудом и местными традициями. Кроме того, исследуются региональные особенности ремесленного производства и его связь с торговыми отношениями.

Ключевые слова: домашние ремёсла, этнокультура, ковроткачество, войлоковаляние, ткачество, вышивка, традиционное хозяйство, женский труд.

HISTORICAL CONTINUITY AND LOCAL TRADITIONS IN THE TRADITIONAL CRAFTSMANSHIP OF THE UZBEK PEOPLE

Abduqayumov Asror Raimovich

Termez State University, Head of Department, Associate Professor.

Abstract.

This article provides a historical and ethnological analysis of the ethnocultural characteristics of traditional household crafts in the late nineteenth and early twentieth centuries. It examines the development of carpet weaving, felt making, textile weaving, and embroidery, highlighting their role in economic life and their connections with women's labor and local traditions. Furthermore, the study explores the regional characteristics of traditional craftsmanship and its relationship with trade activities.

Keywords: household crafts, ethnoculture, carpet weaving, felt making, textile weaving, embroidery, traditional economy, women's labor.

Kirish. O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy moddiy madaniyatida hunarmandchilik ishlab chiqarishi xo'jalik faoliyati, ijtimoiy munosabatlar va etnomadaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Ayniqsa, aholining kundalik turmushini zarur mahsulotlar bilan ta'minlashga qaratilgan xonadon hunarmandchiligi uzoq tarixiy davr mobaynida oilaviy xo'jalikning ajralmas tarkibiy qismi hisoblangan. Ushbu faoliyatning hududiy ko'rinishlari tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatlari, aholi mashg'ulotlari, etnik-madaniy aloqalar va mahalliy iste'mol ehtiyojlari ta'sirida rivojlangan.

Surxon–Sherobod vohasi mazkur jarayonlarni o'rganish uchun muhim tarixiy-etnografik hududlardan biridir. Uning tog'li, tog'oldi, dasht va sug'orma dehqonchilikka ixtisoslashgan qismlarida aholining xo'jalik yuritish shakllari bir-biridan ma'lum darajada farqlangan. Biroq mazkur tafovutlar xo'jalik turlarining bir-biridan mutlaq ajralib qolganligini anglatmaydi. Aksincha, chorvachilik va dehqonchilik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hunarmandchilik mahsulotlarini tayyorlash, ulardan foydalanish va ayrim hollarda ayirboshlash uchun zarur sharoit yaratgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida voha aholisining kundalik hayotida gilam, kigiz, shol mato, chakmon, xurjun, turli xaltalar, kashtali buyumlar va boshqa ro'zg'or jihozlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu mahsulotlar xonadonning maishiy ehtiyojlarini qondirish bilan bir qatorda, oilaviy marosimlar, uy-joyini bezatish, chorvachilik faoliyati va xo'jalik aloqalarida ham qo'llanilgan. Mahsulotlarning tayyorlanish texnikasi, bezak kompozitsiyasi, xomashyosi va ishlatilish maqsadida kuzatiladigan tafovutlar voha aholisining turmush tarziga xos etnolokal xususiyatlarni namoyon etadi.

Mavzuga doir ilmiy adabiyotlar orasida B.X. Karmishevaning Janubiy O'zbekiston va Tojikiston aholisining

to'qimachilik madaniyatiga oid tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotchi an'anaviy ip yigirish, mato tayyorlash va ayollar hunarmandchiligining xo'jalik hayotidagi o'rnini o'rganish orqali mintaqaning moddiy madaniyatini etnografik nuqtayi nazardan yoritgan [2; 3]. E. Gyulning Boysun gilamdo'zligiga bag'ishlangan tadqiqoti mahalliy to'qimachilik an'analari, naqsh va texnologik xususiyatlarni o'rganish uchun muhim manbalardan biridir [5]. S. Davlatovanning ilmiy izlanishlarida esa O'zbekiston janubidagi an'anaviy hunarmandchilikning tarixiy rivojlanishi va etnomadaniy xususiyatlari kengroq hududiy doirada tadqiq etilgan [7].

Shuningdek, Y. Turdimuratovning voha etnoiqtsodiyotiga oid tadqiqotlari chorvachilik va an'anaviy xo'jalik munosabatlarini anglashga yordam beradi [8]. D. Mallayev tomonidan chop etilgan ilmiy maqolada Surxondaryo gilamdo'zligining naqsh, rang va texnologik jihatdan hududiy o'ziga xosliklari ko'rib chiqilgan [9].

Shunga qaramay, xonadon hunarmandchiligini faqat alohida buyumlar yoki hunar turlarining tavsifi bilan cheklamasdan, uning xo'jalik tarkibidagi vazifasi, oilaviy mehnat munosabatlari va bozor iqtisodiyoti bilan aloqalarini birgalikda o'rganish muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi — XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Surxon–Sherobod vohasida xonadon hunarmandchiligining shakllanish omillari, etnolokal xususiyatlari va ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini tarixiy-etnologik jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardir: hunarmandchilikni mahalliy xo'jalik tizimi bilan bog'liq holda o'rganish; xomashyo va ishlab chiqarish texnologiyalarining hududiy xususiyatlarini aniqlash; ayollar mehnati va hunar ko'nikmalarining avlodlararo uzatilishini tahlil qilish; hunarmandchilikning maishiy iste'moldan ayirboshlash va savdo munosabatlariga o'tish jarayonlarini izohlash.

2. TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI

Tadqiqot tarixiy-etnografik va manbashunoslik yondashuvlariga asoslangan. Uning manbaviy negizini XIX asr oxiri va XX asr boshlariga oid tarixiy tavsiflar, keyinchalik amalga oshirilgan etnografik tadqiqotlar, moddiy madaniyatga bag'ishlangan ilmiy nashrlar va ochiq elektron ilmiy manbalar tashkil etadi.

Manbalar mazmuni va yaratilish davriga ko'ra uch guruhda ko'rib chiqildi.

Birinci guruhni XIX asr oxirida Buxoro amirligi hududlariga oid tuzilgan harbiy-geografik va statistik tavsiflar tashkil etadi. Jumladan, 1894-yilda nashr qilingan Galkin materiallari mintaqaning iqtisodiy va hududiy aloqalarini o'rganishda tarixiy kontekst beradi [1]. Bunday hujjatlar imperiya davri ma'muriy va harbiy manfaatlari doirasida tuzilganligi sababli ulardagi ma'lumotlarni tanqidiy baholash zarur.

Ikkinchi guruhga XX asrning ikkinchi yarmida chop etilgan etnografik ishlar kiritildi. B.X. Karmisheva, E. Gyul va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy asarlari an'anaviy mehnat faoliyati, to'qimachilik texnikasi, uy-ro'zg'or buyumlari hamda hududiy madaniy tafovutlarni qayta tiklashda ahamiyatlidir [2–6].

Uchinchi guruh zamonaviy etnologik izlanishlar hamda YUNESKO va milliy madaniy meros tashkilotlari materiallaridan iborat. Mazkur ma'lumotlar tarixiy an'analarning keyingi davrlardagi davomiyligi va saqlanish holatini baholash uchun ishlatildi [7–13].

Tahlil jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Tadqiqotda tarixiy-qiyyosiy metoddan foydalanilib, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida an'anaviy uy hunarmandchiligining rivojlanish xususiyatlari tahlil qilindi. Mazkur metod asosida turli hududlarda shakllangan gilamdo'zlik, kigizchilik, to'qimachilik va kashtachilik an'analari, ishlab chiqarish texnologiyalari, xomashyo manbalari hamda mahsulotlardan foydalanish usullari o'zaro qiyoslandi. Shuningdek, hunarmandchilikning mahalliy xo'jalik tizimi, ijtimoiy munosabatlar va etnomadaniy an'alar bilan bog'liqligi tarixiy-etnografik manbalar asosida o'rganildi.

3. TADQIQOT NATIJALARI

Surxon–Sherobod vohasida xonadon hunarmandchiligi aholi turmushining ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlarini o'zaro bog'lab turgan faoliyat shakllaridan biri bo'lgan. Uning asosiy belgisi mahsulot tayyorlashning oilaviy xo'jalik doirasida amalga oshirilishi, mehnat jarayonida oila a'zolarining qatnashishi va mavjud xomashyo resurslaridan foydalanilganligida namoyon bo'lgan.

An'anaviy xonadon hunarmandchiligini faqat mahsulotning sotilmasligi bilan izohlash biryoqlama yondashuvdir. Chunki uy sharoitida tayyorlangan ayrim buyumlar dastlab ichki ehtiyoj uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, ortiqcha mahsulot yoki alohida buyurtma asosida ishlab chiqarilgan buyumlar ayirboshlash munosabatlariga ham jalb etilgan.

Shu nuqtayi nazardan, hunarmandchilik faoliyatining uchta o'zaro bog'langan shaklini ajratish mumkin.

Birinchisi, iste'molga yo'naltirilgan xonadon hunarmandchiligi bo'lib, bunda tayyor mahsulotning asosiy qismi oilaning kundalik ehtiyojlarini ta'minlagan. Uy jihozlari, kigiz, ayrim kiyim-kechak va xo'jalik xaltalari shular jumlasidandir.

Ikkinchisi, aralash xususiyatdagi ishlab chiqarish bo'lib, bir xil mahsulotning ma'lum qismi oilada ishlatilgan, qolgan qismi sovg'a, ayirboshlash yoki savdo uchun ajratilgan.

Uchinchisi, tovar ishlab chiqarishga yaqinlashgan hunarmandchilik shaklidir. Bunda hunarmand muayyan xaridor, buyurtmachi yoki bozor talabidan kelib chiqib faoliyat yuritgan. Bu jarayonning kuchayishi an'anaviy uy ishlab chiqarishining iqtisodiy mazmunida o'zgarishlar yuz berayotganini anglatadi.

B.X. Karmishevaning ayollar hunarmandchiligi va uning tovarlashuviga oid tadqiqotlari ushbu munosabatlarni tushinishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi [3]. Demak, xonadon hunarmandchiligi va bozor hunarmandchiligi o'zaro mutlaq qarama-qarshi tizimlar emas, balki ma'lum tarixiy sharoitlarda bir-biriga o'tishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish shakllaridir.

Voha hunarmandchiligining tarkibi va rivojlanish yo'nalishlariga tabiiy-geografik sharoit bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Tog'li hamda tog'oldi hududlarda chorvachilikning iqtisodiy ahamiyati jun va teriga ishlov berish bilan bog'liq hunarlarning rivojlanishiga qulay sharoit yaratgan. Sug'orma dehqonchilik rivojlangan hududlarda esa paxta va boshqa o'simlik tolalaridan foydalanish imkoniyatlari kengroq bo'lgan.

Xususan, Boysun, Sherobod va ularning tog'oldi qishloqlaridagi chorvachilikka bog'liq xo'jaliklarda jun xomashyosi kundalik ishlab chiqarishning muhim manbalaridan biri hisoblangan. Qo'y juni gilam, kigiz, shol mato, xurjun hamda turli ro'zg'or buyumlarini tayyorlash uchun ishlatilgan.

Dehqonchilik bilan shug'ullangan xo'jaliklarda esa paxta tolasi ip yigirish, mato to'qish va kiyim-kechak tayyorlashda muhim o'rin tutgan. Biroq paxta xomashyosining mavjudligi jundan foydalanishni cheklamagan. Aksincha, vohaning turli xo'jalik hududlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar tufayli turli xomashyo mahsulotlari bir-birini to'ldirib borgan.

Tog'li hududlarning nisbatan murakkab tabiiy sharoiti va ko'chma chorvachilik ehtiyojlari yengil ko'chiriladigan yoki yig'iladigan ishlab chiqarish vositalarining saqlanishiga ham ta'sir qilgan. Jumladan, gilam to'qishda foydalanilgan gorizontaal dastgohlar shunday ishlab chiqarish sharoitiga moslashgan texnik vositalardan biri edi.

Hududiy-xo'jalik muhiti	Asosiy xomashyo	Ustuvor hunarmandchilik yo'nalishlari
Tog'li va tog'oldi chorvachilik hududlari	Jun, teri	Gilamdo'zlik, kigizchilik, shol to'qish, po'stin va chakmon tayyorlash
Sug'orma dehqonchilik rivojlangan hududlar	Paxta, ipak va boshqa tolalar	Ip yigirish, mato to'qish, tikuvchilik, kashtachilik
Shahar va savdo markazlari bilan aloqador hududlar	Mahalliy hamda ayirboshlangan xomashyo	Buyurtma asosida mahsulot tayyorlash, ixtisoslashgan to'qimachilik va savdoga yo'naltirilgan hunarlar

Mazkur tasnif qat'iy geografik chegaralarni emas, xo'jalik faoliyatidagi nisbiy ustuvorliklarni aks ettiradi. Bir hududda turli hunarlarning birgalikda mavjud bo'lishi voha iqtisodiyotining murakkab tuzilishini ko'rsatadi [7; 8].

Surxon-Sherobod vohasida junni qayta ishlash bilan bog'liq hunarlar ichida kigizchilik muhim o'rin egallagan. Kigiz ishlab chiqarishning asosiy xususiyati xomashyoni ip holatiga keltirmasdan, jun tolalarini zichlashtirish orqali tayyor mahsulot olishdan iborat bo'lgan. Mahalliy aholi kigizdan turar joyni jihozlash, sovuqdan himoyalash, uy anjomlarini saqlash va ayrim xo'jalik ehtiyojlarini qondirishda foydalangan. Chorvador xo'jaliklarda kigizning amaliy ahamiyati yuqori bo'lib, u turmush sharoitiga mos, nisbatan mustahkam va ko'p maqsadli mahsulot hisoblangan.

Kigizlar bezak xususiyatlariga ko'ra oddiy va naqshli ko'rinishlarga ajratilgan. Ayrim mahalliy an'analarda oddiy kigizlar taki namat yoki takiyanamat nomlari bilan yuritilgan. Naqshli kigizlarda esa geometrik, o'simliksimon va mahalliy tasviriy an'analarga xos kompozitsiyalar uchragan. Mahalliy hunarmandchilik leksikasida saqlanib qolgan "gajakgul", "taqirgul", "shoxmola" singari naqsh nomlari muhim etnografik ma'lumot beradi. Bunday atamalar mahsulotning tashqi ko'rinishini ifodalash bilan birga, hunar ko'nikmalarini ustozdan shogirdga yoki oilaning katta avlodidan kichik avlodiga yetkazishda ham kommunikativ vazifani bajargan.

Kigizchilikda jamoaviy mehnat shakllari alohida ahamiyat kasb etgan. Ayrim hollarda junni saralash, yoyish, namlash va bosish jarayonlarida qo'shni xonadon ayollari ham ishtirok etgan. Bunday hamkorlik ko'p mehnat talab etadigan ishlarni bajarishga yordam bergan va mahalliy ijtimoiy aloqalarni mustahkamlagan.

Bu yerda mehnat taqsimotining mavjud emasligi haqida qat'iy xulosa chiqarish to'g'ri bo'lmaydi. Chunki bir mahsulotni tayyorlashda oila a'zolari yoki qo'shnilar turli bosqichlarda qatnashishi mumkin edi. Shunday ekan, kigizchilikni faqat texnik jarayon sifatida emas, balki o'zaro yordam va maishiy hamkorlik bilan bog'liq ijtimoiy amaliyot sifatida ham baholash zarur.

Voha xonadon hunarmandchiligining eng murakkab va badiiy jihatdan rivojlangan yo'nalishlaridan biri gilamdo'zlikdir. Gilam mahsulotlari yashash makonini jihozlash, xo'jalik buyumlarini saqlash, transportda foydalanish va turli oilaviy marosimlarni o'tkazishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Gilamdo'zlik texnologiyasi mahsulotning tuzilishi, tukining mavjudligi, to'qish usuli va naqsh kompozitsiyasiga ko'ra farqlangan. Voha hunarmandchiligida tukli gilamlar bilan bir qatorda tuksiz gilamlarning turli ko'rinishlari ham tayyorlangan.

Ayniqsa, g'ajari, terma, qoqma va taqir gilam singari to'qish usullari, shuningdek, julxurs kabi mahsulot turlari mahalliy hunarmandchilik an'analarda muhim o'rin tutgan. Ularning ayrimlari murakkab naqsh hosil qilish texnikasi, boshqalari esa mahsulotning tuzilishi va foydalanish vazifasi bilan ajralib turgan [5; 10]. Boysun hududidagi gilamchilikni tadqiq etishda qo'ng'iroq guruhlarining to'qimachilik an'analari muhim ahamiyatga ega. Boysun va Qashqadaryoning ayrim hududlarida qo'ng'iroq hunarmandlari tomonidan tayyorlangan tuksiz gilamlarning texnologik va bezak jihatdan o'xshashligi ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan. Bu holat mazkur jamoalar o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarni qiyosiy o'rganish imkonini beradi. Biroq bir-biriga o'xshash bezaklarning mavjudligini faqat etnik kelib chiqishning umumiyliigi bilan izohlash yetarli emas. Savdo, quda-andachilik, migratsiya, qo'shnichilik va hunarmandchilik ko'nikmalarining o'zaro almashinuvi ham naqsh va ishlab chiqarish usullarining tarqalishiga ta'sir qilishi mumkin.

Gilamdo'zlik tarkibida tayyorlangan mahsulotlarning vazifasi ham turlicha bo'lgan. Katta hajmdagi gilamlar yashash joyini jihozlashda ishlatilgan bo'lsa, xurjun va bug'joma singari buyumlar ko'chish, yuk tashish yoki ro'zg'or anjomlarini saqlashga xizmat qilgan. Napramach va boshqa bezakli xaltalar esa buyum saqlash bilan bir qatorda turar joyning ichki bezagida ham muayyan vazifa bajargan.

Shunday qilib, gilamdo'zlik mahsulotlarining funksional jihatdan xilma-xilligi vohadagi ishlab chiqarish madaniyatining nafaqat estetik, balki xo'jalik ehtiyojlariga moslashganligini ham ko'rsatadi.

An'anaviy to'qimachilik vo'ha aholisining kiyim-kechak, uy anjomlari va boshqa kundalik ehtiyojlarini ta'minlashda muhim o'rin tutgan. Jun, paxta va ipak tolalaridan ishlab chiqariladigan mahsulotning vazifasi hamda hududning xomashyo imkoniyatlariga qarab foydalanilgan. Jun tolalaridan ip yigirish bir necha bosqichni o'z ichiga olgan. Dastlab xomashyo saralangan, tozalangan va taralgan. Keyinchalik urchuq yordamida ip yigirilib, zarur hollarda bo'yalgan yoki boshqa ishlovlardan o'tkazilgan. Hosil qilingan ipdan mato va turli to'qimachilik mahsulotlari tayyorlangan.

Bu jarayonda urchuq va sodda to'quv dastgohlari keng qo'llanilgan. Texnik vositalarning nisbatan oddiyligi xonadon sharoitida ishlab chiqarishni tashkil etishga imkon bergan. Shu bilan birga, xomashyoni qayta ishlashda uzoq vaqt davomida shakllangan tajriba va amaliy ko'nikmalar talab qilingan. Vo'ha chorvador xo'jaliklarida qo'y va tuya junidan tayyorlangan matolar ustki kiyimlar ishlab chiqarishda ishlatilgan. Shol mato, chakmon, po'stin va boshqa qalin kiyimlarning tarqalishi mintaqaning iqlim sharoiti, mavsumiy mehnat faoliyati va aholining turmush ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan. Dehqonchilikka ixtisoslashgan xonadonlarda paxta ipidan foydalanish nisbatan katta ahamiyat kasb etgan. Paxta va jun tolalarining birgalikda qo'llanishi ayrim mahsulotlarning mustahkamligi va foydalanish xususiyatlarini yaxshilash imkonini yaratgan.

B.X. Karmishevaning tadqiqotlari Janubiy O'zbekiston va unga tutash hududlarda ip yigirish hamda mato to'qish an'analari turli etnik guruhlar hayotida bir-biriga yaqin texnologik xususiyatlarga ega bo'lganini tushunish uchun muhimdir [2].

Shuningdek, hunarmandchilikning ayrim bosqichlari mavsumiy xarakter kasb etgan. Qishloq xo'jaligi ishlarining nisbatan kamaygan davrlarida ip yigirish, tikuvchilik va boshqa qo'l mehnati turlari bilan shug'ullanish uchun ko'proq vaqt ajratish imkoniyati yuzaga kelgan. Bundan ko'rinadiki, to'qimachilikning rivojlanishi nafaqat mavjud xomashyoga, balki yil davomida mehnat vaqtining qanday taqsimlanganligiga ham bog'liq bo'lgan. Surxon-Sherobod vohasining an'anaviy hunarmandchiligi tarkibida kashtachilik alohida badiiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan. Kashtali buyumlar turar joyni bezatish, oilaviy marosimlarga tayyorgarlik ko'rish, kiyimlarni bezash hamda ro'zg'or anjomlarini tayyorlashda foydalanilgan.

Kashtachilikning o'ziga xos jihati shundaki, unda mahsulotning amaliy vazifasi bilan bir qatorda badiiy bezak va madaniy an'analar ham muhim o'rin tutgan. So'zana, gulko'rpa, zardevor, kirpech, joypo'sh, choyshab va boshqa kashtali buyumlar xonadonning ichki muhitini shakllantirishda ishlatilgan.

Kashta tikish jarayoni ko'pincha ayollarning oilaviy mehnati va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq bo'lgan. Qizlarning tikuvchilik va kashtachilik ko'nikmalarini egallashi ayrim mahalliy jamoalarda turmushga tayyorgarlikning tarkibiy qismi sifatida ham qaralgan. Bu holat hunar o'rganish jarayonining mehnat tarbiyasi va oilaviy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Kashtachilikda naqshlar va bezak kompozitsiyalarining xilma-xilligi hududiy madaniyatning muhim ko'rsatkichlaridan hisoblanadi. Boysun kashtachilik an'analari o'simliksimon bezaklar va rangli kompozitsiyalar muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Sherobod, Denov hamda vohaning boshqa hududlaridagi kashta buyumlarida ham mahalliy did va tarixiy tajriba asosida shakllangan uslubiy xususiyatlarni kuzatish mumkin. Biroq ayrim naqshlarning kelib chiqishini muayyan etnik guruhga qat'iy bog'lash ehtiyotkorlikni talab qiladi. Kashtachilikdagi o'xshash kompozitsiyalar mintaqalararo madaniy ta'sir, hunarmandlarning o'zaro aloqalari yoki umumiy badiiy an'analar natijasi bo'lishi mumkin.

Boysun va unga tutash hududlar hunarmandchiligiga oid etnografik materiallarda ro'yan, jiyda, yong'oq va ayrim boshqa o'simlik manbalaridan rang olish amaliyotlari qayd etilgan. Bu ma'lumotlar xonadon hunarmandchiligi mahalliy o'simlik dunyosi haqidagi amaliy bilimlar bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadi [5; 10]. Bunday bilimlar tarkibiga o'simliklarni tanish, ularning qaysi qismi rang berishini bilish, bo'yoq tayyorlash, ipni ishlovdan o'tkazish va kerakli rang tusini hosil qilish tajribasi kirgan. Tabiiy bo'yoqlarning qo'llanishi xomashyo yetkazib berish imkoniyatlari va mahalliy ishlab chiqarish tajribasi bilan bog'liq bo'lgan. Keyinchalik savdo tarmoqlarining kengayishi hamda sanoatda ishlab chiqarilgan bo'yoqlarning tarqalishi hunarmandchilik texnologiyasiga ta'sir ko'rsata boshlagan. XX asr boshlarida ayrim to'qimachilik an'analari anilin bo'yoqlaridan foydalanilganligi ham qayd etilgan [10].

Bu jarayonni faqat an'anaviy texnologiyaning yo'qolishi sifatida baholash to'g'ri emas. Yangi bo'yoqlar mahsulot rangini tezroq tayyorlash va muayyan xaridor talabiga moslashtirish imkoniyatlarini ham yaratgan. Shu bilan birga, tabiiy rang olish bo'yicha ayrim bilimlar kundalik amaliyotdan asta-sekin chekinishi mumkin edi.

Demak, bo'yoqchilikdagi o'zgarishlar mintaqaviy hunarmandchilikning iqtisodiy va texnologik yangiliklarga munosabatini aks ettiradi.

Surxon-Sherobod vohasi an'anaviy hunarmandchiligining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ishlab chiqarishning ko'plab yo'nalishlarida ayollar mehnatining muhim o'rin tutganligidir.

Gilam to'qish, kigiz bosish, ip yigirish, kashta tikish va ayrim kiyim-kechaklarni tayyorlash faoliyatlari xonadon doirasidagi mehnat taqsimoti bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Bu ishlar asosiy xo'jalik mashg'ulotlari bilan bir vaqtda olib borilgan.

Ayollar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar oilaning kundalik ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan. Bundan tashqari, ishlab chiqarilgan buyumlarning bir qismi ayirboshlash yoki savdoga yo'naltirilgan sharoitlarda ayollar mehnati xonadon iqtisodiyotiga bilvosita yoki bevosita daromad keltirgan. Shu sababli ayollar hunarmandchiligini faqat uy-ro'zg'or majburiyatlari doirasida baholash uning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatini to'liq aks ettirmaydi. Ayollarning hunar ko'nikmalarini saqlashdagi vazifasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Naqsh tuzish, rang tanlash, xomashyoga ishlov berish va buyum tayyorlashga oid bilimlar ko'pincha oilaviy muhitda amaliy o'rgatish orqali avloddan avlodga uzatilgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vohaning savdo aloqalari xonadon hunarmandchiligining iqtisodiy vazifalarida muayyan o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Aholining ro'zg'or ehtiyojlari uchun tayyorlangan ayrim mahsulotlari qo'shni

xonadonlar, qishloqlar va mahalliy bozorlar o'rtasidagi ayirboshlash munosabatlariga jalb etilgan. Natijada hunarmandchilikning ayrim yo'nalishlari maishiy ehtiyojlarni ta'minlash doirasidan tashqariga chiqa boshlagan.

4. MUHOKAMA VA XULOSA

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Surxon–Sherobod vohasida xonadon hunarmandchiligi mahalliy aholining an'anaviy xo'jalik tizimida muhim iqtisodiy, maishiy va etnomadaniy vazifalarni bajargan. Uning rivojlanishi chorvachilik va dehqonchilik mahsulotlariga asoslangan xomashyo imkoniyatlari, tabiiy-geografik sharoit, oilaviy mehnat munosabatlari hamda mahalliy madaniy an'analar bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, vohada xonadon hunarmandchiligi yagona va bir xil tuzilishga ega bo'lmagan. Tog'li, tog'oldi va sug'orma dehqonchilik hududlaridagi xo'jalik ixtisoslashuvi ishlab chiqariladigan buyumlarning turi, xomashyosi va texnologik xususiyatlariga ta'sir ko'rsatgan.

Ikkinchidan, gilamdo'zlik, kigizchilik, to'qimachilik va kashtachilik nafaqat kundalik ehtiyojlarni ta'minlash, balki oilaviy an'analar, mahalliy estetik qarashlar va hunar ko'nikmalarini saqlash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Mahsulotlarning nomlanishi, bezaklari va tayyorlanish usullari hududiy madaniy xususiyatlarni aks ettirgan.

Uchinchidan, xonadon hunarmandchiligining ko'plab tarmoqlarida ayollar mehnati muhim o'rin egallagan. Ayollar tayyorlagan buyumlar oilaviy ehtiyojlarni ta'minlash bilan bir qatorda, ishlab chiqarish tajribasining avlodlararo uzatilishi va ayrim hollarda qo'shimcha iqtisodiy manfaat shakllanishida ahamiyat kasb etgan.

To'rtinchidan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida savdo va ayirboshlash aloqalarining mavjudligi xonadon hunarmandchiligining ayrim yo'nalishlarini tovar ishlab chiqarish munosabatlariga yaqinlashtirgan. Shu bilan birga, maishiy ehtiyojlar uchun ishlab chiqarish va bozorga yo'naltirilgan faoliyat o'rtasida o'zaro bog'liqlik saqlanib qolgan.

Beshinchidan, voha hunarmandchiligining etnolokal xususiyatlari muayyan etnik guruhning alohida madaniyati bilangina emas, balki turli etnik jamoalar o'rtasidagi uzoq davom etgan xo'jalik va madaniy aloqalar bilan ham izohlanadi.

Umuman olganda, Surxon–Sherobod vohasi xonadon hunarmandchiligi mahalliy aholining tarixiy tajribasi, tabiiy muhitga moslashuvi, iqtisodiy faoliyati va madaniy o'zligini o'zida mujassamlashtirgan murakkab etnoiqtisodiy tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu tarixiy tajribani chuqur o'rganish nafaqat mintaqa moddiy madaniyati tarixini boyitadi, balki an'anaviy hunarmandchilik bilimlarini muhofaza qilish, ularni ilmiy hujjatlashtirish va kelajak avlodlarga yetkazish borasidagi tadqiqotlar uchun ham nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Галкин. Краткий военно-статистический очерк района полевой поездки офицеров Генерального штаба Туркестанского военного округа в 1889 году в Бухарском ханстве и в южной части Самаркандской области // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – Санкт-Петербург, 1894. – Вып. LVII. – URL: <https://abashin.org/2024/04/28/galkin-kratkij-voenno-statisticheskij-ocherk-poezdki-v-buharskom-hanstve/>.
2. Кармышева Б. Х. Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана (XIX – начало XX в.) // Проблемы типологии в этнографии. – Москва: Наука, 1979. – С. 251–264.
3. Кармышева Б. Х. О товарности женских промыслов (этнографические данные по восточным бекствам Бухарского ханства) // Ближний и Средний Восток: товарно-денежные отношения при феодализме. – Москва: Наука, 1980. – С. 98–107.
4. Садыкова Н. С., Лефтеева Л. Г., Султанова Н. К., Турсуналиев К. Кустарные промыслы в быту народов Узбекистана XIX–XX вв. / отв. ред. Н. А. Аведова. – Ташкент: Фан, 1986. – 161 с. – URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01001313252>.
5. Гюль Э. Ковроткачество Байсуна // История и традиционная культура Байсуна: труды Байсунской научной экспедиции. – Ташкент, 2005. – Вып. 2. – С. 272–279.
6. Хакимов А., Гюль Э. Байсун: атлас художественных ремесел. – Ташкент, 2006.
7. Davlatova S. O'zbek an'anaviy hunarmandchiligi tarixiy jarayonlar kontekstida (O'zbekistonning janubiy hududlari misolida). – Toshkent: Yangi nashr, 2018.
8. Турдимуратов Я. А. Особенности традиционного хозяйства в этноэкономике Сурхан-Шерабадского оазиса в начале XX века // Innovations in Science and Technologies. – 2024. – Т. 1, № 1. – С. 165–175. – URL: <https://www.innoist.uz/index.php/ist/article/view/199>.
9. Mallayev D. T. Surxondaryo vohasida milliy gilamdo'zlik an'alarining shakllanishi va hududiy o'ziga xosliklari // Surxondaryo: ilm va tafakkur. – 2025. – № 4. – В. 233–236. – DOI: 10.37547/surxon-2025-4-132.
10. Ковроделие кунгратов Кашкадарьи и Сурхандарьи // Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира [Электронный ресурс]. – URL: <https://legacy.uz/kovrodelie-kungratov-kashkadari-i-surhandari/>.
11. UNESCO. Cultural Space of Boysun District // Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. – 2008. – URL: <https://ich.unesco.org/en/RL/cultural-space-of-boysun-district-00019>.